

Politinių terminų ir sąvokų konvekacionalumo prielaidos tiriant komunistinio režimo Lietuvoje istoriją

Terminiją geriausiai išmano filologai. Sąvokas gali geriau išmanyti teisininkai, filosofai ir kiti savo srities mokovai. Čia turbūt ir yra tokia sintezė tarp terminų ir sąvokų. Kad būtų aiškiau, paanalizuokime žodį „administracija“, sakysim, Jungtinių Amerikos Valstijų administracija. Ką mes suprantame? Clintono valdymą. Motiejaus Šumausko administracija. Ką suprantame? Iš Maskvos atsiunčiamus įstatymus, potvarkius ir jų vykdymą. Jokios politikos.

Demokratija. Vienaip ją supras Mykolas Burokevičius, kitaip – Česlovas Juršėnas, dar kitaip – Vytautas Landsbergis ir pan. Terminas tas pats, o sąvoka kitaip suprantama. Taigi rašydami (arba tie, kurie rašys) naujausiųjų laikų Lietuvos istoriją mes susiduriame su labai sudėtingu reiškiniu – terminija ir sąvokomis. Šioje konferencijoje apsistota ties pokariu. Tai aktualiausia, labai sudėtinga tema. Problematika mums žinoma ir girdėta, ir dar turbūt ne kartą bus įvairiai interpretuojama ateityje. Bet naujausieji laikai Lietuvos istorijoje prasideda ne po karo, o griuvus imperijai ir atsikūrus Lietuvos tautinei valstybei. Panagrinėti laikotarpį iki 1940 m. organizatoriai, matyt, neturėjo galimybių, ir tai suprantama. Todėl aš irgi pakliuvau į keblią padėtį, nes neketinu kalbėti apie pokario laikotarpį, bet šiek tiek noriu paliesti tą laikotarpį, kuriuo kolega baigė prieš tai kalbėdamas apie periodizaciją. Tai – stalinizmo pabaiga, arba politologiškai ar politiškai analizuojant,

kraštutinės diktatūros totalitarizmo pabaiga ir perėjimas į kitą sistemą. Paprasčiausiai kalbant, tai laikotarpis, kai ešelonai į Rytus nustojo vežę tremtinius, o atskirais vagonais iš Rytų pradėjo grįžti žmonės, kai fizinį terorą keitė kitos priespaudos formos ir smurtas, bet ne fizinis teroras. Nikita Chruščiovas – jau ne Stalinas. Periodizaciją būtų labai pravartu aptarti, bet čia turbūt atskira tema; norėčiau tik pasakyti, kad kitaip negu anksčiau, kai mes periodizacijas priderindavome prie žinomų akademinių enciklopedinių ir kitokių veikalų, dabar turime visišką laisvę atskiroms sritims. Atskirai gali būti periodizuojama kultūra, kultūros raida, ūkio istorija ir socialiniai-ekonominiai procesai. Vėl norėčiau pabrėžti, kad politiniai procesai – ne. Lietuvoje, mano įsitikinimu, jokios politikos nuo 1940 m. iki 1988 m., su išlyga, nebuvo. Politika buvo Maskvoje, ten buvo priimami sprendimai. Į Lietuvą jie buvo perkeliami ir čia vietos administracijos vykdomi. Tai buvo iliustracija, o ne politika. Tačiau tai ne apkalta tautai arba tada gyvenusiems žmonėms, bet tuometinės padėties konstatavimas. Manau, kad mes, rašydami (ir tie, kurie rašys) tą istoriją, susidursime su tokiu dalyku: vis dėlto mes neturime teisės keisti terminijos. Sutinku su kolega Mindaugu Tamošiūnu: neturime keisti tos terminijos, kuri buvo tuo metu *de facto*. Tai yra ir LTSR, ir LKP.

Kitas dalykas, kas buvo Lietuvos komunistų partija? Partija be programos, be įsta-

tų per visą savo istoriją (išskyrus laikotarpį po atsiskyrimo suvažiavimo). Vadinasi, LKP susikūrė kaip sritinė Rusijos komunistų partijos (bolševikų) dalis, turinti tokius pat įgaliojimus kaip kita sritinė organizacija. Vėl partija negalima vadinti. Rusijos komunistų partija – TSKP – buvo valstybės struktūra. Kas gi priimdavo įstatymus? Juos priimdavo Politinis biuras, sekretoriatas ir pan. Paskui pritardavo Aukščiausioji Taryba, kurios sesijos buvo labai trumpos, labai dalykiškos, sprendimai greitai priimami. Noriu pacituoti iš atminties Tomo Venclovos mintį; jis sako: „Greičiau patikėsiu, kad Gorbačiovas paprašys prieglobsčio Pietų Afrikos Respublikoje, negu TSRS Aukščiausiojoje Taryboje kas nors balsuos prieš įstatymą“. Čia buvo pertvarkos pradžia. Tai buvo mums savaime suprantamas dalykas. Vadinasi, režimas komunistinis, o apie partiją – tabu. Kaip mes ją Lietuvos istorijoje pavadinsime? Lieka tas pats – Lietuvos komunistų partija. Man atrodo, kad istorinis terminas turi turėti naują turinį, naują prasmę. Tiek apie politinį komunistų partijos aspektą.

Dabar, sakysime, ta pati LTSR, Lietuvos tarybų socialistinė respublika. Savaime suprantama, kokia tai respublika, kiek ji socialistinė ir kiek ji tarybinė. Vadinasi, politinėje srityje neturėjome savo krašte politikos, institucijų, politinio elito; kraštas buvo okupuotas ir aneksuotas. Mano manymu, po karo buvo aneksijos tęsinys (aneksija gali būti su išlyga). Pabrėžiu, kad politinių santykių Lietuvoje nebuvo, politiniai sprendimai buvo priimami Maskvoje, administruoti mūsų kraštą reikėjo ir administravimas buvo vykdomas. Kas jį vykdė? Tai tyrimų objektas.

Toliau – socialinių ūkinių, socialinių santykių sritis. Visi prisimename Vilniaus universiteto šviesios atminties profesorių, daktarą Eugenijų Meškauską. Tada buvo kalbama, kas yra mūsų kaimas. Valstiečiai. Išei-

tų, valstiečiai gyveno, tačiau buvo kolūkiai ir tarybiniai ūkiai. Jisai sakė: jei turėčiau teisinių galių, šį klausimą išspręsciau per vieną dieną – visi kolūkiai įstatymu paverčiami tarybiniais ūkiais, ir kolūkiečiai tampa Lietuvos žemės ūkio darbininkais. Iš esmės, tarkim, vienoj pusėj kelio kolūkietis, o kitoj – darbininkas. Toks pat ir terminų sąlygiškumas, apie kurį kalba ir mūsų Saulius Sužiedėlis, ir Livenas. Štai paprastas žodis „komunistas konservatorius“. Ką jis mums galėtų pasakyti? Gali pagalvoti taip: rašytojas Jonas Avyžius, buvęs komunistas, perėjo į konservatorių partijos gretas ir tapo komunistas konservatorius. Bet galima pagalvoti, kad tai yra Ligačiovo tipo konservatorius. Arba kas yra ortodoksas? Tas, kuris besąlygiškai laikosi dogmų ir buvo priešingas Michailo Gorbačiovo pertvarkai, naujiems vėjams ir pan. Toks termino ir sąvokos santykinumas. Užsienietis arba žmogus, nesusipažinęs su mūsų krašto istorija, paskaitęs tą terminą gali suvokti kitaip. Publicistikoje ir kitur mes galime išsikalbėti ir išsiaiškinti, bet moksle turime rašyti griežtai ir apibrėžtai. Noriu pasakyti, kad visa tai yra labai sudėtinga. Dar vienas dalykas. Tarkime, lituanistika. Mūsų mokslininkai kalbėjo, kad pasaulyje mes esame unikalūs lituanistikos, kalbotyros srityje, niekas niekur mūsų čia nepralenks. Bet kodėl nesinori sutikti su R. Misiūno ir R. Taageperos interpretacija, kad mes turėjome kultūrinę autonomiją arba savivaldą? Man atrodo, kad netgi chruščioviniu laikotarpiu, kai ideologija buvo (nors fizinį terorą keitė kitokios teroro formos), galima sakyti, labai brutali, labai aktyvi ir puolanti, kultūrinės autonomijos mes neturėjome. Apie ūkį nekalbu. Visi žinome, kad šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir septintojo pradžioje susiformavo vadinamasis vieningas liaudies ūkio kompleksas. Ta centralizuota sistema vis dėlto buvo, nors ne visose srityse vienodai. Kalbėdami apie kultūrą prisiminkime Justiną Marcin-

kevičių. Tai komunistų partijos narys. Parašė „Mindaugą“, „Katedrą“, „Mažvydą“ – tokius kūrinius, kurie žadino, galbūt per drąsu būtų sakyti, tautinę sąmonę, žmonėms kėlė patriotinius jausmus, lietuviško savitumo suvokimą. Iš tikrųjų N. Chruščiovo laikais nemaža dalis žmonių buvo prisitaikę. Tas prisitaikymas nuo kolaboravimo skiriasi, bet vis dėlto tai buvo gyvenimo tendencija, ir nedaug kas apie tai mąstė. Tie, kurie dabar sako: mes žinojome, kad imperija žlugs, jie šitaip kalba po fakto. Tada mažai kas kalbėjo. Taigi komunistas J. Marcinkevičius parašė kūrinius, kurie kėlė patriotines asociacijas. Žmonėms tai buvo dvasinė atgaiva. O istorijoje rašoma apie komunistų partijos vaidmenį plėtojant mokslą ir kultūrą. Tad visai natūraliai J. Marcinkevičius, komunistų partijos narys, bus įrašytas kaip kūrėjas. Bet jis kūrė kaip žmogus, o ne kaip šios partijos narys.

Girdėjome, kas buvo kalbama apie rezistenciją ir disidentus, tačiau anuo metu tokia polemika vyko ir Rusijoje. Ten buvo kalbama, kad nacionaliniuose pakraščiuose disidentai turi ir nacionalinių tikslų. Tuo tarpu Rusijoje disidentai turėjo tikslą pakoreguoti, reformuoti socializmą arba komunizmą. Visi tie žmonės buvo antikomunistai, bet jų tikslai skyrėsi. Tai demokratiniai tikslai, Rusijos liberalizavimo tikslai. Pavyzdžiui, An-

tano Terlecko disidentu nepavadinsi. Mano nuomone, Laisvės lyga buvo rezistencijos organizacija, nors su tam tikromis išlygomis. Jos šūkliai „Šalin Raudonąją armiją“ ir „Lietuvai laisvę“ skyrėsi nuo Sąjūdžio ir kitų organizacijų, kurios pasirinko visiškai kitokią taktiką, keliamų šūkių. Kas yra Sąjūdis? Daugeliui tai dar netolima istorija. Mes jį supratome kaip visos tautos pasipriešinimo frontą. Tautos frontas už ką? Už laisvę, demokratiją, nepriklausomybę, bet ne iš karto. Iki 1988 m. Lietuvoje buvo griežtai tarybinis, net, sakyčiau, komunistinis režimas. 1988–1989 m. buvo keliami politiniai reikalavimai, prasidėjo atgimimas, arba, kaip gana vykusiai pavadino A. E. Senas – pabudimas, kadangi mes turėjome inteligentiją (tuo ir skyrėsi nuo devynioliktojo amžiaus). Tai gali būti pabudimas ar atgimimas. O nuo 1989 m., po visų ekologinių, praeities baltųjų ir juodųjų dėmių, lietuvių kalbos statuso, atributikos gaivinimo prasideda politinė potekstė. Nuo šio momento prasideda politinis, t. y. išsivaduojamasis judėjimas. Politiką politinio elito sąjūdis formavo būtent rinkiminių kampanijų (rinkimų į TSRS liaudies deputatų suvažiavimą), politinių akcijų metu. Kai po rugpjūčio pučo prasidėjo pripažinimų paradas, tada Lietuva iš tikrųjų tapo tarptautinės teisės ir tarptautinės politikos subjektu.

DISKUSIJOS IR KLAUSIMAI

Klausimas: Dėl komunistų partijos pavadinimo. Ar galima vadinti komunistų partija? Juk Tarybų Sąjungos komunistų partija nuo Vakarų Europos komunistų partijų labai skyrėsi. Jos pripažino demokratiją, o čia buvo visiškai priešingai. Gal geriau vadinti bolševikų partija?

Atsakymas: Sutinku, kad klasikinė komunistų partija, ypač Stalino laikų, yra tik-

rai bolševikų, Lenino ir Stalino. Sąjūdžio išvakarėse buvo 210 tūkst. Lietuvos komunistų partijos narių. Ar pavadinsime juos bolševikais? Tie 210 tūkst. būtų buvę daugiau nei visos „Jedinstvos“ ir visi kiti judėjimai kartu paėmus. Bet jūs turite omenyje ortodoksus, tokius, kurie tikrai bet kuria kaina norėjo išsaugoti senąją komunistinę sistemą ir eiti iki pučo, griebtis smurto. Komunistas nuo dekomunisto skyrėsi tuo, kad jis į valdžią paprastai ateina smurtu, o jei-

gu ne smurtu, tai, atėjęs į valdžią, jos nenori atiduoti demokratinėmis priemonėmis. Kadangi oficialus pavadinimas TSKP, tai dabar pavadinti TSKP (bolševikų) būtų netikslinga.

Klausimas: Kaip jūs, istorikas, vertinate praktiką, kai Aukščiausioji Taryba atgailine data pervardijama į Seimą?

Atsakymas: Jūsų klausimo potekstę, atrodo, supratau. Iš esmės su jumis sutikčiau, išskyrus Atkuriamąjį Seimą. Vis dėlto Atkuriamasis Seimas, dar Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba, istoriškai veikė sudėtingesnėmis aplinkybėmis ir per trumpą laiką nuveikė galbūt daugiau negu mūsų Steigiamasis Seimas. Gal mano požiūris kiek emocinis. Čia yra esmės dalykas, jei pripažintume istorinę jo reikšmę. Bet aš nesutikčiau, kad gal tegul būna Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba, ir viskas bus gerai. Nebūtina čia prirašyti komplimentų.

Klausimas: Pervardydami tokias sąvokas kaip tarybų ar sovietų, komunistų ar socialistų, mes pateksime į gana ilgą ir tamsų istorijos koridorių. Gali dabar tekti pervardyti daug ką.

Atsakymas: Galiu labai trumpai replikuoti. Mes puikiai žinome, kad iš tos pačios teorinės terpės, iš marksizmo-leninizmo išsirutuliojo dvi kryptys. Viena – normali mergaitė, o kita – paleistuvė, vadinkime taip. Ta antroji – bolševizmas. Tai yra nukrypimas, bet tas nukrypimas, 70 metų tokioje didžiulėje valstybėje trukęs eksperimentas, brangiai kainavo.

Pirmininkaujantis: Pabaigai vienas kitas žodis. Pirmiausia norėčiau padėkoti pranešėjams, kurių pranešimai buvo tokie turiningi, įdomūs. Man atrodo, kad ši konferencija įdomi idėjų ir tam tikrų požiūrių originalumu, savitumu. Galima pasidžiaugti, kad

nagrinėjant tokius skausmingus klausimus, nors ir buvo aistringai ginčijamasi, vis dėlto diskusija išliko akademiška gera žodžio prasme. Šiandien mes jau galime nežiūrėti į praeitį atlaidžiai ar skeptiškai. Palengva įsitvirtina naujo gyvenimo nuostatos, pozityvus požiūris į dabartį. Jaunesnės kartos žmonės daug ką kitaip suvokia, mąsto, ir, ko gero, žvelgia į daugelį dalykų pozityviau gera žodžio prasme. Iš tikrųjų čia nagrinėtos problemos yra nepaprastai sudėtingos. Juk sukonkretinant kurią nors problemą, narpliojant kokį nors empirinį pavyzdį, galima tapti ir analitiku, ir skeptiku, ir patekti į tragikomišką padėtį. Sakysime, ne per seniausią dar spaudoje pasigirsdavo kaltinimų J. Marcinkevičiui, kad jis anuomet buvęs vos ne sovietinės tvarkos palaikytojas ir t. t. Tada kyla klausimas: jeigu J. Marcinkevičius, iš tikrųjų savo žodžiu tvirtinęs tautiškumą, skatinęs kolektyvinę žmogaus atmintį, ją žadinęs, yra savotiškas kolaborantas, tai, sakysime, koks nors tarybinių laikų girtuoklis, prageriantis visus savo pinigus, mušantis žmoną, neaprūpinantis šeimos – yra tylusis, garbingas rezistentas? Šiandien mes, ačiū Dievui, tokių absurdiškų situacijų nenagrinėjame. Diskusija Mokslo akademijos Mažojoje salėje buvo pakankamai korektiška. Manychiau, kad kalbant apie kitus dalykus, pavyzdžiui, apie Holokaustą, labai gerai nuskambėjo daktaro Berenio mintis, jog šiuos dalykus aptarinėdami neturėtume vadovautis tik sveiku protu arba pasitenkinti samprotavimais. Apie tai kalbėjo ir daktaras Jakubčionis. Vadinasi, šios problematikos įvedimas į platesnį, europinį arealą atskleidžia daugybę kitų aspektų ir dalykų, mes jau dabar pradėdame juos nagrinėti platesniu, europiniu žvilgsniu, ir tai yra labai naudinga.